

Hjemme på stølen

At home in the summer mountain farm

Anne-Katrine Brun Norbye

Prosjektleder, Norsk Seterkultur

Anne-Katrine Brun Norbye forsvarte i 2010 Dr. filosofgraden ved Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo, med avhandlingen «En fornemmelse av støl. Om meningsdannelse av sted og moderne støsliv i Hallingdal, Norge». Hennes postdoktor-prosjekt fokuserte på stølslandskapet i europeisk jordbrukspolitikk og var del av prosjektet «Cultures of Biodiversity. Perceptions and Practises», finansiert av NFR, prosjektnr. 204326. Norbye er nå ansatt som prosjektleder for Norsk Seterkultur.

a.k.b.norbye@gmail.com

Sammendrag

Hjem analyseres som et relasjonelt og dynamisk sted. Budeiene artikkelen handler om, lager stølen til sitt hjem, samtidig som landskap, materialitet og praksiser påvirker dem. Å være hjemme på stølen er først og fremst et kvinnefenomen. I Norge er budeier ofte gift med bonden som eier gården. Budeienes hjemmefølelse på stølen analyseres i lys av dette. Kvinnefellesskapet i budeienettverket er ikke ulikt kvinnes fellesskap rundt kjøkkenbordet i Bergen på 1980-tallet (Gullestad, 2001), med kommunikasjon med moralske undertoner. Blant budeiene betyr det å være en god budeie å drive det de definerer som en ekte støl. Artikkelen analyserer ulike situasjoner som illustrerer hva det innebærer for budeiene, så vel som for bonden og budeia. Empirien er basert på flere feltarbeid hvor jeg har bodd og jobbet til sammen ett år hos informantene. I analysen av når budeia også er bonden, tydeliggjøres hva som ligger i det å være hjemme på stølen. Artikkelen inkluderer materiell kultur, sosiokulturelle relasjoner, historisk etnografi og affektive forhold for å forstå hva som ligger bak ordet hjem.

Nøkkelord

Hjem, sted, setring, Norge

Abstract

Home is analyzed as a relational and dynamic place, always in progress. The milkmaids, whom this article is about, make their home in the mountains, at the same time the place, materiality and practices at the summer farm influence them. Being at home in the summer mountain farm is first and foremost a women's phenomenon. In Norway, milkmaids are often married to the farmer who owns the farm. Their feeling of home and being at home in the mountains is analyzed in light of this. The milkmaid network is not unlike the woman community around the kitchen table in Bergen in the 1980s (Gullestad, 2001). In both situations, the communication expresses moral undertones. Among the milkmaids it is important to be a good milkmaid, which implies to run the summer farm in traditional ways. The article analyzes relations between the milkmaids and between the milkmaid and the farmer. In the analysis of situations where the milkmaid is also the farmer, it is made clear what lies in the concept of being at home in the summer mountain farm. This article includes material culture, sociocultural relationships, historical ethnography and affective relationships in order to grasp the connotations of the word home.

Keywords

Home, place, summer mountain farming, Norway

«Åh, jeg gleder meg så fælt at jeg grøsser», lo en budeie¹ og ristet på kroppen. «Det er der jeg lever», kommenterte en annen budeie og fikk bifallende nikk fra flere rundt bordet. En av kvinnene korrigerste med en liten latter og sa: «Det er i alle fall på stølen² jeg er *hjemme*».

Tolv budeier fra Hallingdal var samlet på en kafé på Gol for å planlegge felles strategier for markedsføring av en ny stølssommer. Noen av budeiene har melkekyr, noen har geiter, og andre har med seg både gårdskatt, hest og gris i tillegg til melkekyrne til fjells. Felles for budeiene er at de foredler noe av melka på stølen og selger dette til turister som kommer innom. Før møtet startet, forsynte de seg med kaffe mens de snakket om hvor mye de gledet seg til å flytte opp på stølen igjen. Latteren satt løst. Utbruddene innledningsvis ble avsluttet da ei budeie fastslo: «Ja, det er på stølen jeg kan være meg selv». Så tok hun tak i sakspapirene og startet møtet.

Hovedpoenget i denne artikkelen er å vise at noen budeier føler seg mer hjemme på stølen enn det de gjør nede på gården hvor de bor resten av året. Det vil si at et hjem analyseres som mer enn huset vi bor i. Stølen er et sted som inneholder stølsbua, fjøset, husdyra, kulturlandskapet og naturen med fjell, flora og fauna så vel som en rekke aktiviteter og hendelser. I dette landskapet ligger det en lang og fasettert historie. Det innebærer at historisk etnografi er av stor betydning i forståelsen av hjem.

Å være hjemme på stølen er et liv med sosiokulturelle stølnarrativer. Historisk baserte stølnarrativer forteller at stølen er et godt, fritt sted på fjellet med fred og ro. Disse narrativene påvirker budeier og andre folk på stølene til å fortelle dette til hverandre på stølsvollen og når budeiene møtes ellers i året (Norbye, 2010; 2013). Ifølge narrativ teori (Smith, 2003; Norbye, 2013) blir narrativer gjort sanne og styrket (eller svekket) gjennom slike samtaler. Kommentarene og fortellingene er små og hverdagslige, men med stor betydning for budeiene – spesielt når de får besøk på stølen. Da får de ofte bekreftet, og noen ganger til og med applaudert, sin tilhørighet og hvor viktig jobb de har. Slike utsagn har ofte en moralsk undertone om hvordan en god støl og budeie bør være.

Hjem forstås som et sted og som en måte å være i verden på, med spesielle praksiser, relasjoner og gjenstander. Mennesker skaper steder gjennom ulike praksiser, samtidig som steder påvirker menneskene som er der (Casey, 2003). For å forstå denne kompleksiteten understrekes dialektikken i folks relasjoner til objekter og steder. Spørsmål om hvordan stølen påvirker budeiene, har dermed vel så stor betydning som hvordan budeiene kreerer og presenterer sine hjem (se Miller, 2001). Casey (2003) hevder videre at steder skapes gjennom sanseintrykk og aktiviteter i en kontinuerlig prosess på stedene. Det vil si at sted er mer en begivenhet enn en ting (Miller, 2001, 26). Hjemmet på stølen foregår gjennom små og store hendelser og aktiviteter som knytter tid og rom sammen, og som gjør stedet til et hjem for budeiene. Nettopp fordi steder skjer, knyttes de så lett til små og store narrativer. Hjem er ikke et universelt konsept, men likevel en konkret og relasjonell generell term, som gjennom bruk bidrar til å skape det som kalles et hjem. Ifølge Williksen og Rapport (2010) er hjem en pågående prosess med hverdagslige praksiser hvor folk plasserer seg i tid og sted

-
1. Ei budeie er en tradisjonell betegnelse på en kvinne som har ansvaret for fjøsstellet og melkeforedlingen på stølen. I Hallingdal er dette tradisjonelt bondekona.
 2. Støl er det samme som seter, et sted utenfor gården som folk og fe flytter til om sommeren, og hvor det er melkeproduksjon. Empirien i denne artikkelen er fra flere feltarbeid i Hallingdal og Valdres. Jeg bodde i stølsbua med budeia og bonden tilsammen åtte måneder og deltok i hverdagslivet på stølen, besøkte andre støler i området og fulgte budeienettverket. Jeg gjorde flere besøk på gården hvor jeg også har bodd i perioder fra seks uker til noen dager. Feltarbeidene var del av arbeidet til dr.philos.-graden i 2010. Fra 2006 til i dag har jeg hatt jevnlig kontakt med flere av budeiene i Hallingdal og i Valdres. I Trøndelag innebar feltarbeidet (2011) at jeg bodde og jobbet på fire forskjellige setre i til sammen tre måneder. Takk til Hilde Lidén og anonym fagfelle 2 for konstruktive kommentarer.

som de føler er deres eget. Hjem har da å gjøre med stemning, kontinuitet og tilhørighet, noe budeiene også legger vekt på hjemme på stølen.

Antropologer som studerer vestlige hjem, bor sjelden hos familiene de studerer, men besøker dem. Det påvirker nærheten til informantene og dermed også datatilfanget (Miller, 2001). Dette har spesiell betydning i spørsmål om hjem og hjemmetilhørighet, fordi begrepet og fenomenet hjem er så hverdagslig og brukes på forskjellige måter i dagligtale, slik at meningen bak ordet hjem tas for gitt. Ved å bo sammen med informanter over tid er det lettere å skille klisjeer fra idiosynkratiske verdier. Sommeren før og etter hendelsen over bodde og jobbet jeg på en støl i Hallingdal – i til sammen åtte måneder. Noen støler besøkte jeg, og da ble jeg ofte satt i arbeid fordi jeg hadde erfaringer fra en annen støl.

Budeiene framhevet i forskjellige situasjoner og ofte spontant at det er på stølen de er hjemme. Av og til kom det fram i situasjoner hvor budeia trengte noe fra bygda: «Åh, jeg mangler flekk til takken. Jeg burde handlet, men det får Knut (bonden) gjøre. Når jeg først er kommet *hjem*, drar jeg ikke herfra!». Eller det kunne komme et hjertesukk, som da jeg sto med ei budeie utenfor stølsbua hennes og ventet på veterinæren. Han skulle se til ei ku som budeia mente hadde jurbetennelse. Foran oss bølget et mykt landskap med beitende kyr, sola blinket i vannet nedenfor, og bak vannet kunne vi telle fem blåner. Mot nord kneiste svartfjellet rett opp. Det var stille, ingen av oss sa noe på en stund, bare fluene summet. Plutselig, uten foranledning, sukket budeia: «Dette er min siste sommer her – nå mister jeg hjemmet mitt – det føles rart.» Sønnen hadde overtatt gården og ville slutte med melkekyr. Flere år senere er hun fremdeles på stølen om sommeren, men bare for noen dager av gangen. Hjemmet føles tapt, de personlige eiendelene som hun hadde i stølsbua, har hun tatt med til kårboligen nede på gården. For henne har stølen endret mening fra å være hjemmet til å være sønnens hytte som hun kan besøke. Det vil si at stedet har endret karakter og verdi etter aktivitetene som skjer der (se Casey, 2003).

Å være hjemme på stølen gjelder først og fremst budeiene, og ikke nødvendigvis familiene deres. Det vil si at stølen er en arena hvor kjønn er relevant. I motsetning til i de katolske områdene i Alpene, hvor menn tradisjonelt melker og yster på stølene, var og er det hovedsakelig kvinner som driver støler i Norge, og de kalles budeier – en status med tradisjonelt høy prestisje. Gullestad skriver: «to get a home, one has to enter the housing market» (2001, 145). Det gjelder ikke for de fleste budeiene, som flytter inn på ektemannens slektsgård – et husvære hun svært sjelden kan eie, da eierskapet følger førstefødte i neste generasjon. Det kan være en grunn til at så mange budeier velger stølen som sitt sted for tilhørighet, men hun kan bare sitte³ på stølen så lenge bonden ønsker å drive gården med melkeproduksjon og stølsdrift. Budeienes hjemmefølelse på stølen forstås i sammenheng med ektefelle, eierskap og gården nede i dalen.

Ideelt sett forbindes ofte fenomenet hjem med et sted hvor vi føler oss vel, komfortable og trygge, men slik er det selvfølgelig ikke alltid. Det vil også være situasjoner som er både ukomfortable og konfliktfylte. Denne artikkelen viser at definisjonsretten til hva som er en ekte støl, kan by på utfordringer mellom ektefellene (budeia og bonden).

Stølen som hjem gjelder også først og fremst for noen budeier i Hallingdal og Valdres. Der har de lange stølstradisjoner med kontinuerlig drift. Ingen av budeiene jeg bodde og jobbet hos i Trøndelag, nevnte at setra var som hjemme for dem. I Trøndelag drives nystartede turistsetrer etter ca. femti års opphold i seterdriften. Familiene driver seterdrift der i

3. Det heter at den som er på stølen, *sitter* på stølen. Ifølge Jackson (2000,19) kan den metaforiske sammenhengen mellom *å være* og *å sitte* være et globalt fenomen.

dag fordi de liker arbeidet så godt at de bruker ferien sin på setra, mens hjemme er nede på gården. Dette tyder på at tilhørighet til tradisjoner på stedet kan ha betydning for hjemmefølelsen.

Hjemme i ett og flere hjem

I Vesten assosieres hjem med boligen vi bor i, ifølge Jackson (2000). Gullestad (1995; 2001) og Lund (2003) støtter Jacksons generalisering i sine analyser av norske hjem. Det kan skyldes at utgangspunktet for deres analyser, som henholdsvis handlet om hjemmet til kvinnene i en bydel i Bergen og om nordmenns hjemmekos, er informantenes bolig. Hva og hvor hjemme er, blir mer komplisert når folk bor flere steder. Postmodernismen kjennetegnes blant annet av en løsrivende tendens med global orientering og migrasjoner (Jackson, 2000; Connerton, 2009). Adorno hevder at vi er bundet til en skjebne hvor vi ikke er hjemme i vårt hjem. Huset er fortid (Adorno, 1975, 38–39). På grunn av denne løsrivende tendensen er det en økende søking etter tradisjoner, røtter og tilhørighet (Connerton, 2009), og flere etnografier viser at migranter kan føle tilhørighet til sitt opprinnelsessted og ikke nødvendigvis til det stedet hvor de bor. Eller begge steder.

Budeiene lever et mobilt liv med ni måneder i året på gården nede i dalen og tre sommermåneder på stølen oppe på fjellet. Det interessante er at det er stedet der de tilbringer kortest tid i løpet av året, de framhever er deres hjem. Det betyr ikke at de ikke kaller gården for hjem også. Om vinteren går jeg gjerne på ski med et par av budeiene når jeg er i området. Da er det ikke sjelden at de plutselig får det travelt med å komme seg hjem, som de sier, til gården for å servere bonden dugurd kl. 12 eller middag kl. 16.30. Å gå hjem, i dette tilfellet, betyr å gå tilbake til gården der de bor, og sier lite om det emosjonelle aspektet de føler for stedet. Barna jeg kjenner fra stølslivet, sier de skal hjem når de skal til stølen og til gården, ettersom hvor de er – hjem i betydning tilbake til der de skal akkurat da.

Det er allment akseptert at ordet hjem henviser til vårt bosted – vår postadresse. Det kan derfor lett oppfattes som det stedet folk også føler seg hjemme. Jeg har ingen notater om at ei budeie har sagt om gården at hun skal hjem, når hun sitter på stølen, og kan heller ikke huske å ha hørt det. Da sier de heller *ned på gården* eller bare *ned*, underforstått til gården. Ett eksempel er fra Fjellstølen. Budeie Astrid ropte til meg fra stølsbua da jeg hengte opp vaskekluter utenfor fjøsveggen: «Katrine, har du noe skittentøy? Jeg skal sende det med Knut når han skal *ned*.» Dette understreker at det er på stølen, og ikke på gården, de føler seg hjemme. Bonden Knut, derimot, sier at han får komme seg hjem etter fjøsstell og frokost på stølen hver morgen. Hjemmet er på stølen for budeiene, gården med stølen er hjemmet for bonden – for som han sier: «Du kan ikke løsrive stølen fra gården.» Hjem er altså et ord som brukes ofte og om flere steder og bekrefter Jacksons tese om at «words do not mirror the world» (Jackson, 2000, 160). Det interessante er hvilke sosiokulturelle verdier som ligger i det å være hjemme.

Jackson (2000) mener vi ikke forstår at nomadiske folk som aboriginer ikke er hjemme i et spesielt hus, men i et landskap. Det er ikke bare aboriginer som er hjemme i et landskap. Gray (2001) analyserer hvordan sauegjeterne hevder seg hjemme i høylandet i Skottland. Et illustrerende eksempel fra Norge er det en kvinne fortalte meg om hvordan hun reagerte da hovedhuset på fjellgården hennes brant ned til grunnen: «Deler av huset hadde stått akkurat her i flere hundre år. Jeg trodde at hele hjemmet mitt forsvant i brannen, men så oppdaget jeg at det var bare en ting. Det er landskapet, utsikten, lukta av fjellene og livet her som gjør at jeg er hjemme. Derfor satte vi opp det nye huset litt høyere oppe, slik at vi kan nyte utsikten enda bedre.»

Ifølge Jackson (2000) refererer hjem mer til tilhørighet og identitet enn til en bolig. Han legger dermed mer vekt på det emosjonelle aspektet ved hjem. Som aboriginene og de skotske gjeterne føler budeiene seg hjemme i et landskap med tradisjonelle aktiviteter som betyr mye for dem. Naturopplevelsene, kunnskap og tradisjoner bidrar til en positiv følelse og tilhørighet. Stølslandskapet påvirker budeiene gjennom stølsnarrativer og kunnskapene de har om vær, beiteforhold og dyr. Tøking av naturen bestemmer flere av stølsaktivitetene; for eksempel må kyrne flyttes når beitet er spist opp, de minste kalvene må inn når rev og ørn er for nærgående, og alle budeier som lager smør, har erfart at det ikke nytter å kinne i tordenvær. Dette samsvarer med Jacksons beskrivelse av hjem som «... a sense of belonging which includes immaterial concepts, such as feeling of caring and freedom» (Jackson, 2000, 86). De immaterielle verdiene på stølen er tradisjonsbåren kunnskap om melkeforedling, dyra og naturomgivelsene så vel som verdiene av utendørsliv i fjellet, frihet, fred og ro. Gullestad skriver at positive følelser, som fred og ro, kan oppnås ved å være hjemme, eller på hytta, som et annet hjem i naturen (1995, 127), og åpner dermed opp for at flere steder kan føles som hjemme også for folk som bor i eget land. Et viktig poeng er at Gullestad beskriver hytta som *et annet hjem*. Hytta regnes ikke som selve hjemmet, slik budeiene dette handler om, hevder at stølen er.

Ungdommene på stølen framhever gjerne friheten de føler på stølen – der er de frie til å kle seg og se ut som de ønsker, og de er ute hele dagen. Også budeiene framhever friheten på stølen. Stølen gir budeiene følelse av autonomi i forhold til bonden (ektefellen) og barna. Det er ikke slik at familierelasjoner løsrives, men heller at budeiene løsrives fra flere trivielle og hverdagslige huslige oppgaver de ellers har nede på gården. Om sommeren vasker flere bønder skittentøy fra stølen nede på gården, formiddagsmat må han også lage selv, og han handler mat som han tar med til stølen etter endt arbeidsdag nede på gården.

Empiri fra stølen viser at hjem er et flertydig begrep også i en vestlig sammenheng, det er både et sted, immaterielle verdier knyttet til stedet og en følelse av tilhørighet. Implikasjonen er at et hjem kan skapes gjennom kommunikasjon langt utenfor husets fire vegger og regionen det befinner seg i. Likevel har Gullestad (2001) et viktig poeng når hun skriver at hjemmet uttrykker et budskap. Aktiviteter og dekorasjoner i hjemmet forstås som symboler som uttrykker flere meninger. Aktivitetene på støler med melkeforedling er mange, med første melking og fjøsstell klokka 06 om morgenen. Deretter følger ysting av forskjellige oster, kinning og vasking, mye vasking; hun må vaske melkeutstyret, melkerommet, alle melkespann, rømmebøtter, ystekjelen av kobber som skal skinne, ysterommet og ostene til lagring. Alle disse handlingene er meningsmettede og knyttet til tradisjoner, og de forteller om budeia er god eller dårlig. Bekreftelser kommer spontant i løpet av dagen fra dem som besøker stølen.

Astrid på Fjellstølen

Casey (2003, 18) framhever at det å leve er å leve lokalt, og at det å være på stedet er å være i en posisjon til å oppfatte det. Med det menes at livet Astrid lever på stølen med alle aktiviteter, hendelser og sosiale relasjoner, påvirker hvordan hun oppfatter stedet.

«Jeg ble så godt mottatt av svigermor fordi jeg gikk i fjøset allerede første dagen jeg kom hit», forteller Astrid. Hun kommer fra en storby, men rømte til fjells allerede som sekstenåring. Det var der hun ville være. I stølsdagboka skrev svigermor Kari at hun er fornøyd med den nye budeia, som har lært å separere melka til fløte og skummet melk og å koke prim (brunost) og mjølkeprim. Fløten blir til rømme, skummetmelka til kyrost og mysa til prim. Kvikaker er også god sommermat. Kvikaker er små lapper som stekes på takke over

ild. Mønsteret på lappene varierer med varmen på takken og er forskjellig på hver side. Etterpå skal kvikakene stables med likt mønster mot hverandre i høye stabler før de pakkes inn i håndkleder. Med kvikaker og stølsrømme blir det feststemning på stølen. En dag jeg observerte Astrid mens hun stekte kvikaker, kom en gammel kone fra bygda innom. Hun ble stående taus i døråpningen og se på. Etter en stund spurte hun meg om jeg også kunne steke kvikaker, og jeg måtte innrømme at det hadde jeg aldri gjort før. «Legg merke til de fine mønstrene hun får til», sa hun og nikket anerkjennende til Astrid – som da fikk en liten bekræftelse på at hun duger som budeie.

Stølsbua og fjøset fikk innlagt vann og strøm på 1970-tallet, fjøset har plass til 14 kyr, og melkerommet har separator og en melketank som meierisamvirket Tine må tømme hver tredje dag. Da barna til Astrid ble større og ikke lenger trengte tilsyn, lærte hun seg å kinne og yste. Smøret kinner hun i en gammel trekinne som vaskes med kokt einevann. Einevannet har en rensende effekt på treverket og gir god smak på smøret. Astrid får gullmedalje for rømmen og smøret hvert år hun sender det inn til vurdering på Landsutstillingen for småskala-ost og -smør. Hun fikk også ærespris for gammelosten sin. Den hadde hun lagt i sherry – en tradisjonsost med ny smak. Osten krever et fuktig og passe varmt miljø for at riktig mugg skal utvikle seg, og osten må klappes og stelles flere ganger i uka. Astrid selger det meste av det hun produserer fra stølen, bortsett fra det året antropologen ble sendt på markedet i Nesbyen med 100 kg kyrost (Norbye, 2010).

I stølsbua på Fjellstølen er det en liten gang hvor fjøsklærne henger. Deretter kommer du rett inn i oppholdsrommet med stue og kjøkken. Under en blå sofa og salongbordet har hun lagt et kuskinn fra rasen Norsk rødt fe. «Legg merke til den brune stripa over ryggen! Hun var så vakker så jeg fikk laget et gulvteppe av henne etter at hun gikk på slakt», forklarte Astrid da jeg spurte om kuskinnen var fra egen besetning. Det spør jeg alltid om når jeg ser kuskinn på støler. Brit, en annen budeie, utbrøt forskrekket: «Nei, jeg trækker da ikke på egne kyr!» På hennes støl henger det flere sort-hvitt-fotografier av premiekyr, og hun kan navnene på dem alle. Astrid har ikke bilder av egne kyr, men hun har hengt opp et lappeteppes-bilde av kyr på veggen, og kaffekoppen hennes, som alltid står framme, har også kumotiv. Ved siden av kubildet har hun hengt opp alle diplomene hun har fått for produktene sine. De henger slik til at alle som kikker inn til henne, ser dem. Det gode smøret og rømmen hennes ryktes blant hytteturistene, som handler, og blant budeiene som vil lære. Astrid forteller gjerne om hvor mye salt hun bruker, og om hvor mange ganger hun vasker og knar smøret. Første gangen jeg lyttet til en slik telefonsamtale, ble jeg forundret over at hun delte kunnskapen sin så villig. «Det er bare bra at flere lager godt smør. Dårlig smør ryktes også, og går ut over oss alle. Dessuten lager de ikke så god rømme som jeg», ler Astrid fornøyd til svar. Smaken på rømmen som smøret lages av beror på både kurase, beite og en god syringprosess.

I hjørneskapet ved sofaen står en flaske eggelikør klar til spesielle anledninger, som da vi feiret at det kom høner på stølen for første gang i historien. På hylla i hjørneskapet har Astrid plassert to bilder av faren sin. Det ene er tatt utenfor stølsbua. Astrid hadde nære relasjoner til faren sin. Da han levde, besøkte han henne alltid når hun var på stølen. «Han likte seg så godt her og hører til her ennå», mener Astrid. Hun har ikke bilde av faren nede på gården hvor hun er resten av året. Der henger anegalleriet fra bondens slekt og noen nyere bilder av barn og barnebarn.

Det kommer mange folk innom Fjellstølen. Noen er barnefamilier som vil se på dyra, andre kommer innom for å handle smør og rømme «de bare må ha om sommeren». Andre igjen kommer innom for å besøke stølen og prate med Astrid. Sommervennene mine, kaller Astrid dem, og de kommer fra alle samfunnslag. Ola, for eksempel, er en tannløs sosialkli-

ent fra nærmeste by. Han kommer hver sommer, handler ingen ting, men har med seg opplysninger eller spørsmål om husdyra og traneparet som holder til nederst på jordet. Til gjengjeld får han kaffe i stølsbua, servert ved den stolen som er ledig, det være seg en kjøkkenstol eller sofastol. Det gjorde ikke damen i hvite bukser som hoppet ut av en stor SUV med to skrikende småbarn og spurte interessert: «Hva slags dyr med horn er det som går sammen med kuene på jordet?» Det er en ku, rase Norsk rødt fe, med horn – fordi bonden glemte å få svidd av hornanlegget i tide da den var liten kalv. Budeie-Astrid svarte vantro, snudde ryggen til damen og gikk.

Inne satt en liten og gammel krok av en kvinne og drakk sin tredje kaffekopp. Hun er fast sommerturist i bygda. Nå venter hun på at bonden skal komme og middagen serveres. Astrid vet at hun er dårlig stilt og lar henne få bli til middag. Etter middag er det melking og fjøsstell igjen før kyrne slippes ut på nattbeitet. Så er det igjen vasking av melkeutstyr, og når blåtimen kommer, er det godt å sette seg ved bordet og nyte kanskje en kvikake til kaffen. En kveld kom Smørmannen, en fast kunde som kjøper mange kilo smør av gangen. Han ble invitert på rømme og kvikaker ved kjøkkenbordet der vi satt og pratet om dyrelivet og jengroing av landskap til sene kvelden.

Det er sjelden noen inviteres til stølene, til det har budeiene det for travelt, og så kommer det mange innom likevel. Sammenfallende interesser med budeia og hvilken tid hun har til rådighet i øyeblikket, og ikke klasses tilhørighet, bestemmer hva slags mottagelse gjestene får.

De fleste aktivitetene er tuftet på kunnskap om dyr, vær og gamle tradisjoner, og de krever at kvinnene må benytte kreativitet og ha alle sansene skjerpet. Livet på stølen omslutter rollen som budeie, og en budeie har tilhørighet på stølen. Det er som budeie hun oppfatter stølen og gjør den til sitt sted.

Budeienettverk og sosial kontroll

Når budeiene møtes utenom stølssesongen, snakker de om hvor godt de liker seg på stølen. De framhever stadig hvor fritt og deilig det er på stølen, til tross for lange arbeidsdager. Friheten på stølen innebærer en frihet til å leve i naturen, men også fri fra hverdagslige husmorplikter de har på gården og en følelse av selvrealisering. Det er greit å være gardkjerling om vinteren når det viktigste er at de er så gode budeier om sommeren. På møtene diskuteres også produktene de lager. Budeias praksis og ferdigheter knyttes til både navnet hennes og stølen. Dette er ikke bare et norsk fenomen. Fra en landsbygd i Østerrike får vi vite dette: «A farmer`s wife is as good as her cheese ... all come to the light in the round disks of pale gold ...» (Lippi, 2001, 74).

Budeiene er ikke alltid enige om hvilke aktiviteter og produkter som hører til på det de mener er en ekte støl. «Jeg elsker å kna smør, det er herlig!» forteller Astrid til dem som skryter av smøret hennes. Selvpresentasjon og ros bekrefter at hun er en god budeie, og at Fjellstølen er en ekte støl. Samtalene i budeienettverket har ofte en moralistisk undertone. Det gjelder å være en god budeie, en som kjenner tradisjoner og yster, kinner og koker prim slik det bør gjøres, men hvordan de gjør det, varierer. Ett eksempel er fra en dag jeg gikk fra Fjellstølen til en av nabostølene. Jeg ble møtt med rop av budeie Inger. «Kom og rør (i primkjelen) for meg, jeg må stikke etter en kalv som har kommet seg ut (gjennom gjerdet).» Jeg endret kurs og gikk ned til vedovnen hun hadde båret ut av kokehuset. Det luktet søt melk og karamell. I bunnen av kjelen begynte det å bli noen få lysebrune klumper. Da er det viktig å røre alt en orker uten stopp så massen ikke fester seg og blir brent. Jeg spurte hvor lenge det var igjen, hvor mørk og fast hun ville ha primen. «Bare rør til den er ferdig, du, når den er passe, kan du ta den av», ropte Inger i det hun forsvant nedover

jordet for å fange inn en spretten kalv i frihet. Jeg hadde vært med på å koke prim bare én gang før og var usikker på når primen er *akkurat passe*. Det jeg visste, er at noen budeier koker den mørk og andre lys brun, noen fast og andre myk. Hva ønsket Inger? Etter at kalven var på plass, forsvant Inger til andre gjøremål. Nesten to timer gikk før hun kom tilbake. Da var jeg svett, sliten og urolig for produktet. Jeg hadde akkurat løftet av den store kobberkjelen og satt den på gresset. Inger kikket oppi. Var den passe? «Du har vel lært dette borte på Fjellstølen?» spurte hun, selv om hun visste utmerket godt at på Fjellstølen koker de sjelden prim, ikke hvert år engang. Jeg lo litt og svarte at vi for det meste yster og kinner der borte. Inger snøftet og mumlet med ryggen til meg, mens hun tok opp primen fra kjelen i store klumper: «Det er ingen støl uten prim og det å kjenne primlukta bre seg utover stølen», og så litt høyere, vendt mot meg: «Kjenn så myk den er, ta en bit og smak – det smaker støll!»

Astrid bruker flere timer daglig på smør-, rømme- og osteproduksjon. For henne er det *det* som er ekte tradisjonell stølsdrift. Dessuten selger det godt og gir god ekstraintekt til gårdsdriften. Med all denne aktiviteten blir det liten tid til å røre i primkjelen seks til åtte timer om dagen.

Ekte støsliv for budeie Kine er en støl uten innlagt vann eller strøm, og hun kan ikke tenke seg noe annet. Dyra går fritt i utmarka. Hun har noen hester med føll, seks kuer med kalver, noen geiter og en katt. «Dette er tradisjonell stølsdrift, slik det skal gjøres. Det er viktig for å opprettholde kulturlandskapet og det biologiske mangfoldet. Det blir det ikke når de andre (budeiene) lar kyrne sine gå på innmark.» Kine foredler all melka på stølen. Hun lager rømme og søtost. Sötosten er laget av skummet kumelk og all geitemelka. Det blir ekte søtost, mener Kine og henviser til gamle tradisjoner da bøndene hadde forskjellige husdyr og budeiene brukte det de hadde. Det er dyremangfoldet som har gitt det unike landskapet Kine er opptatt av. Hun har åpent for turister tre dager i uka og forteller entusiastisk om hvor viktig det er å drive en ekte støl. Kine selger ikke ostene sine fordi hun ikke har godkjenning fra Mattilsynet. Det vet de andre budeiene godt, og noen er tvilende til hennes osteprosjekt og dermed også til hennes budeiestatus. For å få godkjenning må osterommet være flislagt etter EU-standard. Det vil ikke Kine gjøre fordi det ødelegger den vakre gamle stølsbua, mener hun, og framhever igjen at hun heller vil drive en ekte støl.

Det kan være avvik mellom hvordan budeiene ser seg selv, og hvordan andre ser dem, men erfaringer vil ofte gi erkjennelse av oss selv som individ, samtidig som vi opplever å tilhøre i en gruppe (Jackson, 2000, 161). Til tross for noen uenigheter om hvilke aktiviteter som hører med på en ekte støl, er budeiene enige om at verdier som tradisjoner, fred og ro samt tilhørighet er knyttet til stølen. Budeienettverket forsterkes og gir legitimitet til stølen som hjem.

Når budeiene driver tradisjonell melkeforedling, følger de gamle oppskrifter og benytter gjerne gamle trekinner og osteformer, men bare av og til. Hvis de har. De gjør tradisjonene til sine gjennom nye og mer hensiktsmessige måter og tilsetter nye elementer i produksjonsprosessen eller i produktet. Slik kunne Astrid vinne premie for sin gammelost i sherry. Den store primkjelen med elektrisk røreverk gjør at Anny kan bruke mer tid på å klippe blondepapir til å pakke brunosten i etterpå. Da ser den hjemmelaget og ekstra tradisjonell ut. Stølen er en arena for personlig kreativitet og utfoldelse (se Gullestad, 2001; Miller, 2001), som igjen bidrar til at budeiene kan føle seg hjemme på stølen. Det er noe de er enige om, selv om aktivitetene som skal høre til, varierer. Kampen om å være en ekte budeie på en ekte støl kan forstås som en kamp om hjemmet til budeia. Et hjem som er bondens eendom, et hjem som er et offentlig rom i den forstand at mange nordmenn har et forhold til støler og oppfører seg deretter.

Stølsbua – sosialitet og materiell kultur

Gullestad (1989; 2001) analyserer hjemmets romdeling i privat og offentlig sfære. Kjøkkenet regnes for mer privat enn stua, og det hadde sosiale implikasjoner for hvem som ble invitert til å sitte hvor. Det var kun nære venner som ble invitert til å sitte med kaffekoppen rundt kjøkkenbordet. Andre ble vist inn i stua. Et slikt skille gir rom for mer komplekst sosialt samvær, mener Gullestad (1989, 108). Denne skikken kjennes igjen fra gårder i Hallingdal, men det gjelder ikke på stølene. Der oppheves skillet mellom privat og offentlig, arbeid og fritid. I stølsbua er kjøkken og stue i samme rom – og av og til senga også. Det vil si at hele stølsbua fungerer som et representasjonsrom i den forstand at det er der folk kommer inn (Gullestad, 1989, 106; 2001). Ikke sjelden kan norske turister finne på å gå rett inn i stølsbua, selv om de aldri har vært der før, og selv om de ikke er invitert, som om fjellstøler er en del av den norske folkesjela og allemannseie. På stølene kommer det da også folk fra alle samfunnslag, som vi så hos Astrid på Fjellstølen.

Gullestad (1996) tydeliggjør hvordan selvet skapes sosialt gjennom bekræftelse (eller manglende sådan) fra andre mennesker og gjennom sosiokulturelle begreper som viser forståelse av hva som er et bra menneske. På stølen er det å være en god budeie det samme som å være et bra menneske. Det får budeiene respons på fra mange av dem som kommer innom. Hyttefolk i stølsområdene besøker gjerne en fast støl og blir sommervenner med budeia. På stølen forteller de budeia hvor godt og fint det er på stølen, og hvor gode produkter hun lager. Ikke sjelden får budeiene også ros for å bidra til å opprettholde et åpent stølslandskap, som ellers gror igjen. Med nesten daglige positive tilbakemeldinger er det forståelig at budeiene trives på stølen. Vinterhalvåret er det ingen hyttegjester eller andre som stikker innom. Det er på stølen budeiene har flest sosiale relasjoner, og de er hovedsakelig positive.

Første gang jeg besøkte Kine, dro hun meg ivrig inn i den lille stølsbua. Den består av tre rom. Først er en liten forgang med kjøkkenkrok hvor håndkle og grytekluter har kumotiv. Innenfor er hovedrommet med et lite spisebord med pinnestoler og to brede senger langs hver sin vegg. Sengene er oppredd med heklede sengetepper, som svigermoren har heklet. På gulvet ligger filleryer Kine har vevd. På veggene har hun hengt opp bilder av egne foreldre, barn og barnebarn, og på en hylle over vedovnen står trefigurer av hest, ku og sau. Ved siden av vedovnen i hjørnet er døra inn til melkerommet. Separatoren er hånddrevet. På ostehyllene ligger årets produksjon av lagringsoster.

Materiell kultur kan forstås som selvpresentasjon og dekorering av hjemmet som et personlig engasjement og konkretisering av det som gir mening for folkene der (Gullestad, 2001; Miller, 2001). Det betyr at det er variasjoner i utsmykking og innredning av hjemmet. Likevel er likhetene i stølsbuene slående. Objekter er ikke bare et ordensystem, men framfor alt en kombinasjon av menneskelige verdier, følelser og erfaringer (Miller, 2008, 296). Objektene i stølsbuene reflekterer livene til budeiene. Dyremotiv på ulike objekter er populært. På geitestølen til Gudrun er det geitemotiv som går igjen, ellers er det kumotiv på støler med kyr. Dekorasjonen på stølen er ikke et fellesforetagende, slik som i hjemmene i Bergen (Gullestad, 2001). Nede på gårdene er det antikke møbler og bilder som forteller historier om bondens slekt. På stølen dekorerer budeiene etter egen smak og interesse. Interessen ligger sjelden i dyre og nye møbler, men i funksjon, husdyr og egen slekt. Objektene og bildene reflekterer hva som gir mening for dem. Samtidig påvirker stedet, med sin omgivelse, relasjoner og levde liv, budeiene på en måte slik at de faktisk dekorerer stølsbuene relativt likt. Det bekrefter også kvinnefellesskapet budeiene har, og folk som besøker flere støler, kan kjenne seg igjen og se at de er på en ekte støl som representerer et lite stykke norsk identitet.

Stølsdriften er både en del av gårdsdriften hvor bondekona arbeider for gårdens beste, og det er en arena hun skaper til sitt sted gjennom arbeidet som budeie. Til tross for at det

er på stølen hun føler seg hjemme, er turistaktivitetene rettet utad. Budeiene på turiststølene framstår som framtidsrettede næringslivspersoner gjennom kommersialisering av stølsproduktene og stølslivet. Stølsdrift har over tusen år lange tradisjoner i Norge og fortrenges til fordel for industrijordbruk. I denne sammenhengen kan en se at bøndene, mennene, framstår som tradisjonister. I tillegg liker de ikke alltid konenes aktiviteter på stølen.

Konflikter i hjemmet

Ifølge Gullestad kan hjemmet og innredningen av hjemmet være et fellesprosjekt for ektefeller, et kjærlighetsprosjekt (Gullestad, 1989; 2001). Aktivitetene på stølen kan forstås som et felles kjærlighetsprosjekt når budeiene jobber hardt fra årle morgen til silde aften for å spe på gårdsinntektene. Noen år kan de tjene betydelige summer på varer og tjenester de selger fra stølen, noe budeiene mener er et stort pluss for fellesskap og (mannens) gård. Istedenfor ros, anerkjennelse eller oppmuntring forteller flere budeier at mennene klager over aktivitetene på stølen. Ifølge disse budeiene blir bonden sur når det kommer folk på stølen om ettermiddagene, og så klager de over at de ikke får servert kvikaker og mjølkeprim så ofte som de har lyst på. Ett eksempel er fra Fjellstølen. Bonden er en hyggelig mann av få ord, men når det er noe han ikke liker, blir han taus og går, for eksempel når det kommer folk han ikke kjenner. Han setter pris på det gode smøret kona Astrid kinner, og koser seg med kvikaker og rømme til kvelds, men hvor er mjølkeprimen, som moren hans alltid laget?

En ettermiddag var vi alene i stølsbua. I vest var himmelen rosa. Inne begynte det å mørkne. Vi snakket om traneparet som lærte ungene sine å fly nede på jordet. Astrid var forsvunnet, og jeg spurte hva hun drev med. Det viste seg at hun sto ute på vollen og snakket med noen som alltid besøker henne på stølen. Bonden hadde med seg bær til kveldsmat, men det var verken kvikaker eller rømme igjen, så han var ikke helt fornøyd: «Her er det aldri tid til noe som helst lenger. Det er bare et renn av turister hele sommeren», sa han med et snev av oppgitthet i stemmen.

Misnøyen mellom budeiene og bøndene kan forstås som en kamp om definisjonsretten til hva som er en ekte støl: et sted med fred og ro eller et sted med tradisjonell melkeforedling. Dagens bønder i 60-åra og eldre opplevde at Tine begynte å hente melka på stølene. Da fikk budeiene mer fritid og tid til å servere stølsgodsaker når karfolket kom opp på stølen. I dag velger konene deres merarbeid som mødrene deres var glade for å slippe, og dagens travle budeier har ikke tid til det som bøndene selv er opplært til å sette pris på ved stølslivet. Fra bøndenes perspektiv kan deres motstand mot budeienes inntektsgivende arbeid på stølen forstås som et uroelement som rokker ved stølsnarrativer og egen mening om at stølen skal være et sted med fred og ro. Det kan også forstås som en motstandsstrategi mot kvinnedominans i en del av hans gårdsdrift. Stølen er tross alt hans eiendom, hans slekts jord, hvor kona tar seg til rette og skaper stedet til sitt sted.

Fra budeienes perspektiv oppfattes misnøyen bøndene kan vise, ved bruk av kroppsspråk og verbal misbilligelse, som at arbeidet deres ikke anerkjennes. Inntekten deres går tross alt inn i gårdsdriften. Makten i relasjonen mellom disse bøndene og budeiene kan også forstås som at utstrakt melkeforedling og turistaktiviteter utføres som en motstandsstrategi for en følt mannsdominans. Når gården er ektemannens slektsgård, kan stølen fungere som en ventil, en arena for selvrealisering, hvor budeia har mulighet til å skape seg *det gode liv*, bli ei ekte budeie og knytte tilhørighet. I et slikt perspektiv er det forståelig at budeier kan si at det er på stølen de er hjemme. Å være hjemme på stølen forteller også hvor viktig budeiestatusen og rollen er for disse kvinnene. Det er på stølen de kan utfolde seg selv og leve et liv de setter pris på. Men noen få budeier er også bonde på egen slektsgård. Hvor er de mest hjemme?

Når budeia er bonden

Jeg kjenner godt to kvinner, budeier, som er bonde på egen slektsgård. Begge sier som de andre budeiene at de gleder seg til å komme hjem på stølen. Inger forteller at bestemoren hennes, Anna, som er død for mer enn en generasjon siden, går igjen på stølen, og «det skal jeg gjøre når den dagen kommer også, for det er på stølen jeg hører hjemme».

«Det er nå rart med det. Snart flytter sønnen og svigerdatteren min inn på gården. Da må vi inn i kårhuset. Jeg har sagt at jeg vil heller opp på stølen. Vi kan bo her, men det vil ikke mannen min», fortalte Trine, den andre bondebudeia. Jeg fortalte henne om Inger som bygget seg en moderne leilighet på stølen og gjorde akkurat det: flyttet til stølen istedenfor inn i kårboligen på gården. «Ja, kanskje jeg flytter hit alene», lo Trine til svar med et glimt i øyet.

Inger og Trine har bilder og gamle møbler fra sin egen slekt både på gården og stølen. Begge stedene bærer preg av håndarbeid de liker. Heklede hvite gardiner og sengetepper hos Inger og vevede ryer hos Trine, men på stølene har de utstilt gamle melkespann og bruksgjenstander i tre. Selv om Inger har en moderne leilighet på stølen, er den innredet med stølsminner, og en gammel bunad etter bestemoren hennes henger i gangen.

For Inger og Trine, som for de andre budeiene, er det ikke selve stølsbua som er hjemmet, men stølen med naturen, kulturlandskapet og livet i fjellet. Etter flere år i den nye stølsleiligheten måtte Inger leie den ut i sommer av økonomiske grunner. Sønnen har overtatt driften av gården uten dyr, så det er heller ikke egne dyr der. Å være på gården i sommerhalvåret er uaktuelt for Inger, som nå har flyttet inn på en av sine egne hytter i nærheten. Jeg stakk innom henne i sommer (2019) for å si hei og at jeg savnet henne på stølen. Hun forsikret meg at dette er bare en midlertidig ordning, og «se», sa hun og pekte mot stølen, «jeg kan jo se stølen herfra – jeg er ikke langt hjemmefra». Latteren hennes er trillende og smittsom.

Kanskje det sterkeste uttrykket for stølen som hjem er når Inger sier hun skal gå igjen på stølen sammen med bestemoren sin etter at hun er død. Også Astrid har gitt beskjed til familien sin om at hennes aske skal strøs på stølen. Roalkvam har tatt utgangspunkt i to kirkegårder i Stavanger og analyserer folk som vil gravlegges hjemme – der de hører til, og det er der slekta er gravlagt. Hun har fokus på slekt som «blod er tykkere enn vann»-relasjoner, og argumenterer for at slike familierelasjoner framstår som naturlige og bærer med seg bestemte verdier som tradisjon, trygghet og kontinuitet (2001, 221; Norbye, 2001). Videre argumenterer hun for at slektskapsrelasjoner bærer med seg nyanser av tilknytning, nærhet og sted. Denne artikkelen viser at det samme kan argumenteres for når det gjelder konseptet hjem.

Stedet, hjemmet, stølen er ikke nødvendigvis viktigere enn slekta. Inger ønsker å gå igjen på stølen sammen med bestemoren hun var så glad i. Astrid sier at faren hennes er på stølen ennå, selv om han er gravlagt i byen han bodde i. Hun besøker aldri gravstedet hans fordi hun mener at det er på stølen han er. Dermed vil hun være på samme sted som faren sin etter sin død også. Så når budeier vil hjem når de er døde, og hjem er på stølen og ikke til en kirkegård der slekt og familie er gravlagt, er det ikke nødvendigvis en avvisning av slekta. Istedenfor velges utvalgte slektninger som de er glade i, til å passe inn i en fortelling om hvor de hører hjemme. Stølen med døde og levende handler om et sted å høre til, om tilknytning og nærhet. Ved å bli på stølen etter sin død sørger budeiene for at døden blir kontinuitetsskapende, og dagens følelse av å være hjemme på stølen blir meningsfull.

Hjem er et sted med konnotasjoner til idiosynkratiske og sosiokulturelle verdier. For budeier som er hjemme på stølen, er det frihet, i betydning av å leve som budeie og å være utendørs i «Guds frie natur», som har stor betydning for tilhørigheten. Det er der de høyt

og inderlig sier og viser at det er ingen andre steder de heller vil være. De føler seg hjemme blant budeienettverket, når de får anerkjennelse av folk som stadig kommer innom, når de får vist fram kunnskapen sin, og når de trekker inn fjellufta og passer på drøvtyggende kyr. De føler seg hjemme når det er de og ikke bonden som må tilkalle veterinæren fordi en ku skal insemineres eller er skadet. De føler seg hjemme fordi de kan gå med klær de trives i, og som de ellers ikke vil gå med nede i bygda. Det vil si at stølen får mening som hjem på grunn av måten stedet er sansbart og uttrykkes i termer av verdier som knyttes til hjem (se Casey, 2003). Stølen som hjem inneholder et nostalgisk aspekt og en følelse av kontinuitet. Dette kan knyttes til bostedet som et fellesprosjekt mellom ektefeller, slik Gullestad (2001) beskriver, eller til et annet sted, som stølen for budeier. Det å være hjemme leves ut på steder og kjennes individuelt, samtidig inngår det i sosiokulturelle verdier og narrative. Å være hjemme på stølen er å være hjemme i et stort sosiokulturelt narrativ om hvor godt og fritt det er å være på fjellet, og det handler om tilhørighet og nærhet – nærhet til andre mennesker, til husdyra, til naturomgivelsene og til seg selv.

Referanser

- Adorno, T. (1975). *Minima Moralia*. London: Verso.
- Casey, E. S. (2003). How to get from space to place in a fairly short stretch of time. I S. Feld & K. Basso (Red.), *Senses of Place* (s.13–52). Santa Fe: School of American Research Press.
- Connerton, P. (2009). *How modernity forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gray, J. N. (2001). *At home in the hills: Sense of place in the Scottish Borders*. Oxford & New York: Berghahn.
- Gullestad, M. (1989). Hjemmet som moderne folkekultur. I O. Brox & M. Gullestad (Red.), *På norsk grunn: Sosialantropologiske studier av Norge, nordmenn og det norske* (s. 103–111). Oslo: Ad Notam forlag.
- Gullestad, M. (1995). *Kultur og hverdagsliv: På sporet av det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, M. (1996). *Hverdagsfilosof: Verdier, selvforståelse og samfunnssyn i det moderne Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gullestad, M. (2001). *Kitchen-Table Society: A case study of the family life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jackson, M. (2000). *At home in the world*. Durham: Duke University Press.
- Lippi, R. (2001). *Homestead*. New York: First Mariner Books.
- Miller, D. (2001). Behind closed doors. I D. Miller (Red.), *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors* (s. 1–20). New York: Berg.
- Norbye, A-K.B. (2001). Forpliktelse og følelser. Om slekt, familie og familiebedrifter. I S. Howell & M. Melhuus (Red.), *Blod tykkere enn vann?* (s.167-190). Oslo: Fagbokforlaget.
- Norbye, A-K.B. (2010). Eating memories: A taste of place. I S. Williksen & N. Rapport (Red.), *Reveries of home* (s. 145–164). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Norbye, A-K.B. (2013). Å kjenne tiden: Setra som praksis. *Norsk antropologisk tidsskrift*. 24(3–4), 235–246.
- Roalkvam, S. (2001). Det står skrevet i sten. I S. Howell & M. Melhuus (Red.), *Blod tykkere enn vann?* (s. 219–238). Oslo: Fagbokforlaget.
- Smith, C. (2003). *Moral, Believing Animals: Human Personhood and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Williksen, S. & Rapport, N. (2010). Introduction. I S. Williksen & N. Rapport, *Reveries of home* (s. 3–15). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.